

Shahid Rajaei Teacher Training University- Iran
Ontological Researches
Semi-Annual Scientific Journal
ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
Type: Research

Vol.14, No. 27
Spring & Summer 2025

Journal Homepage: www.orj.sru.ac.ir

Manifestation of the Ontological Foundations of the Jamāl School in Sacred Spaces

Milad Omid¹
Omid Rahaei²
Marzieh Azad Armak³

Abstract

The Jamāl School (School of Divine Beauty) is a valuable mystical tradition within Islamic culture that, based on its worldview, considers existence to be a perfect mirror reflecting Divine Beauty. Iranian mystics elevated Islamic mysticism and the Jamāl School by integrating Islamic thought, while Muslim artists, inspired by

¹. PhD Student in Architecture, School of Architecture and Urban Design, Shahid Rajaei Teacher Training University, Tehran, Iran
m.omidi@sru.ac.ir

². Assistant Professor Department of Architecture, School of Architecture and Urban Design Engineering, Shahid Rajaei Teacher Training University, Tehran, Iran, corresponding author
o.rahaei@sru.ac.ir

³. Associate Professor, Department of Architecture, School of Architecture and Urban Design Engineering, Shahid Rajaei Teacher Training University, Tehran, Iran
azadarmaki@sru.ac.ir

Received: 19/09/2024
Reviewed: 23/11/2024
Revised: 29/06/2025
Accepted: 01/07/2025

the ontological foundations of this school, created works embodying absolute truth and Divine Beauty. This school venerates beauty as one of the fundamental pillars of existence and a path to attaining Divine Love. Today, however, mysticism and its teachings face neglect and disarray. In the past, Iranian architecture was deeply rooted in cultural concepts, and culture, in turn, was influenced by architecture—to the extent that mystical works often described architectural creations as manifestations of beauty. Thus, there is a pressing need to revive mystical thought from obscurity and preserve the connection between cultural concepts and architecture. The primary objective of this study is, first, to identify the characteristics and components of the Jamāl School and articulate its architectural principles, and second, to analyze these components in historical and religious structures. The Sheikh Lotfollah Mosque, as an exemplary work of Islamic architecture, was examined. The findings reveal that in the Jamāl school, music serves as a means to transcend materiality and attain spirituality, while beauty ultimately leads to Divine Love. Moreover, the components of the Jamāl School are fully embodied in the Sheikh Lotfollah Mosque, making it a quintessential symbol of this school.

Keywords: Jamāl School, Islamic Mysticism, Beauty, Divine Love, Sheikh Lotfollah Mosque.

Problem Statement

Within Islamic culture, numerous intellectual, philosophical, and mystical schools have flourished. Among these, the influential doctrine of the Aesthetic School (Maktab-e Jamāl) - a philosophy celebrating beauty - profoundly shaped historical art. Through the contributions of Persian philosophers to Islamic mysticism, this school achieved remarkable innovations, leaving an enduring legacy in poetry and literature. The Aesthetic School venerates beauty as supreme, considering the love of beauty intrinsic to human nature and transcendent of boundaries.

The research problem stems from the contemporary marginalization of valuable Islamic mystical traditions, now facing gradual oblivion. Reviving these schools of thought holds significant importance. Given that Iran's historical Islamic architecture reflects past philosophies, studying architectural monuments can provide visual symbols to revitalize and preserve these traditions.

Research Question:

How were the principles of the Aesthetic School manifested in historical Islamic architecture, considering its presence in past artworks, poetry, and beliefs?

Method

This qualitative study employs a descriptive-analytical approach. After identifying the Aesthetic School's doctrines, components, and characteristics, they were systematically categorized to examine their architectural manifestations. Library

resources and textual analysis were utilized, with Sheikh Lotfollah Mosque randomly selected as a case study among Islamic architectural monuments.

Finding and Results

Mysticism and aesthetics have always shared an intimate connection, with mystical texts serving as a rich source for extracting aesthetic concepts. Mystics and spiritual seekers have consistently pursued a beautiful perspective and an aesthetic approach to life, crystallizing this beauty in their poetic and prose works. Thus, mystical poetry and literature themselves serve as a profound resource for uncovering aesthetic symbols and metaphors, as well as their manifestation in architecture.

In Islamic mysticism, the origin of existence traces back to its Creator. Similarly, within the Aesthetic School (Maktab-e Jamāl), beauty leads to divine love and ultimately to the Creator. This school speaks of beauty, perceives God as Beautiful (al-Jamāl), and regards all of God's creations as beautiful—using their beauty as a pathway to divine beauty and true love. God Himself is Beautiful and has embedded beauty within the essence of His creations so that beings, through their innate divine-seeking nature, may contemplate the beauty of the universe and ascend toward God.

Thus, the common thread uniting these ideas is the Creator of existence and the sign of cosmic unity (wahdat al-wujūd). From this interpretation, we can deduce that unity and the oneness of existence are also manifestations of the Aesthetic School's thought. Samā' (spiritual listening) and music, central to Islamic mysticism and the teachings of the Aesthetic School's luminaries, frequently appear in their works—evoking imagery of flowers, plants, the music of water, birdsong, and the whispering wind.

In mystical thought, the relationship between humans and nature holds profound significance. Humans are seen as manifestations and mirrors of divine beauty. The Aesthetic School emphasizes the reflection of divine beauty in humanity, guiding metaphorical love ('ishq-e majāzī) toward true divine love ('ishq-e ḥaqīqī). This reflection must transcend the veils of intellect, heart, and physical nature to bring one to the threshold of divine love. Love, born from beauty, consists of two ladders: ma'rifah (gnosis) and maḥabbah (affection). The realm of love is the culmination of knowledge and devotion. Through beauty, we attain love.

According to mystics, love is divided into three categories:

Minor Love ('Ishq-e Aṣghar): Love for fellow humans, as they are mirrors of divine beauty.

Intermediate Love ('Ishq-e Awsaṭ): Love for all creation.

Supreme Love ('Ishq-e Akbar): Love for divine communion and the Essence of the Truth (Dhāt al-Ḥaqq).

Through an architectural analysis of Sheikh Lotfollah Mosque as a case study based on the Aesthetic school's principles, this research concludes that the mosque fully embodies the school's components. It stands as a symbol of the Aesthetic School, capable of elevating visitors to divine love upon entering its sacred space.

References

- Afrasiabpour, A, *Aestheticism in Islamic Mysticism*, first edition, Tehran, Tahouri Publications; 2001.
- Baastaani Parizi, M; Abu Mahboob, A, *Divan Robaiyat Ohaddin Kermani*, Second edition, Tehran, Soroush Publications, 2001.
- Balkhari Qahi, H, *History of Art in Islamic Civilization*, Tehran, Sureh Mehr Publications; 2009 .Persian.
- Ghani, Qh, *Discussing Hafez's Works, Thoughts and Conditions*, First Edition, Zovar Publishing House; 2010.
- Haeri, M.H, *Farsi mystical contexts*, Tehran, Markaz Publications; 2014. Persian.

Shahid Rajaei Teacher Training University- Iran
Ontological Researches
semi-annual scientific journal
ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
Type: Research

Vol.14, No. 27
Spring & Summer 2025

پژوهش‌های هستی‌شناختی
دو فصلنامه علمی
نوع مقاله: پژوهشی
سال سیزدهم، شماره ۲۶
پاییز و زمستان ۱۴۰۳
صفحات ۱۶۲-۱۳۳

تجلی مفاهیم عرفانی مکتب جمال در معماری اسلامی (نمونه موردی: مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان)

میلاذ امید^۱

امید رهایی^۲

مرضیه آزاد ارمکی^۳

چکیده

مکتب جمال، از مکاتب ارزشمند عرفانی در بطن فرهنگ اسلامی است که برپایه جهان‌بینی، هستی را آیین تمام‌نمای جمال الهی می‌داند. عرفای ایرانی با ورود اندیشه‌های اسلامی، عرفان و مکتب

^۱ دانشجوی دکتری، گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران
m.omidi@sru.ac.ir

^۲ استادیار، گروه معماری، دانشکده مهندسی معماری و شهرسازی، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران،
o.rahaei@sru.ac.ir

^۳ دانشیار، گروه معماری، دانشکده مهندسی معماری و شهرسازی، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران
azadarmaki@sru.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۲۹

تاریخ داوری: ۱۴۰۳/۰۹/۰۳

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۴/۰۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۱۰

جمال را اعتلا بخشیدند و هنرمندان مسلمان نیز با الهام از مبانی هستی‌شناختی این مکتب، آثاری از حقیقت مطلق و جمال الهی خلق کردند. ستایش زیبایی به‌عنوان یکی از ارکان استوار هستی و برای نیل به عشق الهی است. امروزه عرفان و اندیشه‌های آن، رو به آشفتگی و فراموشی نهاده است. در گذشته، معماری ایرانی برگرفته از مفاهیم فرهنگی خلق می‌شدند و فرهنگ نیز از معماری تأثیر می‌پذیرفت؛ تا بدانجاکه در آثار عرفانی، مخلوقات معماری زیبایی بیان شده‌اند. بنابراین نیاز به رهایی اندیشه‌های عرفانی از این فراموشی و حفظ ارتباط مفاهیم فرهنگی با معماری لازم است و این سؤال مطرح می‌شود که تجلی اعتقادات و اندیشه‌های مکتب جمال از آثار گذشته، در بناهای تاریخی اسلامی چگونه بوده است؟ لذا هدف پژوهش، ابتدا شناخت ویژگی‌ها و مؤلفه‌های مکتب جمال و تبیین مؤلفه‌های معماری برپایه آن و سپس تحلیل این مؤلفه‌ها در بناهای تاریخی و مذهبی است. مسجد شیخ لطف‌الله به‌عنوان نمونه ارزشمند معماری اسلامی تحلیل شد. نتایج نشان داد که در مکتب جمال، موسیقی به دور شدن از بعد مادی و رسیدن به معنویت و اندیشیدن در زیبایی‌ها و زیبایی نیز در نهایت برای رسیدن به عشق الهی وجود دارد. همچنین مؤلفه‌های مکتب جمال بطور کامل در مسجد شیخ لطف‌الله وجود دارد و می‌توان این مسجد را یکی از نمادهای مکتب جمال دانست.

کلمات کلیدی: مکتب جمال، عرفان اسلامی، زیبایی، عشق الهی، مسجد شیخ لطف‌الله.

۱- مقدمه

در شکل‌گیری فرهنگ جوامع، عوامل طبیعی و محیطی تأثیری انکارناپذیر دارند که در هر دوره‌ای از تاریخ، می‌توانند فرهنگ جامعه را شکل دهند. صاحب نظرانی چون ابن خلدون در حوزه علوم اجتماعی، درباره تأثیر محیط بر روحیات انسان، عقیده دارند که محیط‌های مختلف، خصلت‌های گوناگونی را در افراد ایجاد می‌کنند. همچنین اصول معنوی، باورهای فرهنگی و اعتقادات عمیق در یک جامعه سنتی، در تمامی وجوه زندگی سنتی در جریان است. چنین باورها و اصولی، فصل مشترک ارزشمند شاخه‌های هنر همچون معماری، شعر و موسیقی می‌باشد؛ بنابراین می‌توان اشعار قدیمی و معماری سنتی ایران را، معرف باورها و اعتقادات فرهنگی و فرهنگ اصیل جامعه ایرانی دانست. از این رو می‌توان برای شناسایی و بکارگیری مؤلفه‌های فرهنگی، به اشعار شاعران گذشته پرداخت.

عرفان و فلسفه، از حوزه‌ها و اندیشه‌های مهم و تأثیرگذار در شعر و ادبیات است که شاعران بزرگی چون مولوی، حافظ، سعدی و غزالی از آن تأثیر پذیرفته و آثار ارزشمندی بجا گذاشته‌اند. همچنین تأثیر عرفان و جهان‌بینی عرفانی بر معماری گذشته ایران هویداست و با کندوکاو در آثار عرفانی گذشته، پلی میان معماری سنتی ایران و اشعار عرفانی دیده می‌شود. مساجد اسلامی در ایران نیز تجلی زیبایی‌ها و ادراکات بصری است که در آن‌ها، باورهای اعتقادی با استفاده از فرم‌ها و نمادها به نمایش درآمده است. در معماری، با برانگیختن و تقویت حس معنویت و اعتقادات انسان در نمادها، زیبایی‌های الهی تجلی پیدا می‌کند (سلیمی، شریف‌زاده و بنی‌اردلان، ۲۰۲۰، ص ۳).

در فرهنگ اسلامی، مکاتب علمی، فلسفی و عرفانی بسیاری پرورش یافته است که یکی از آن اندیشه‌های ارزشمند و تأثیرگذار بر هنر در گذشته، اندیشه مکتب جمال یا زیبایی‌پرستی است که ورود فیلسوفان ایرانی در توسعه عرفان اسلامی، شاخه مکتب جمال نیز به ابتکاراتی بدیع دست یافت و پیروان بزرگی در شعر و ادبیات آن را در آثار خود به یادگار گذاشته‌اند.

مکتب جمال، زیبایی را می‌ستاید و آن را والاتر از همه چیز معرفی می‌کند. پیروان و صاحب نظران این مکتب، عشق به زیبایی را برآمده از ذات و فطرت انسان و فارغ از محدوده خاص می‌دانند و با اشاره به روایاتی همچون «ان الله جمیل و یحب الجمال» می‌گویند اگر میل و گرایش ذاتی انسان به زیبایی نبود، عشق و پرستش معبود زیبا محقق نمی‌شد.

در اندیشه مکتب جمال، همه چیز زیباست و این، یکی از ارزشمندترین اندیشه‌های عرفانی است که با تفکر در آن، می‌توان یک جهان‌بینی کامل و راهی نو برای زندگی آینده انسان ارائه کرد. زیرا با عنایت به مبانی هستی‌شناسی این اندیشه، خداوند زیباست و زیبایی را در ذات مخلوقات قرار داده است، تا انسان با فطرت خداجوی خود و نگرستن با چشم جان به عالم، در زیبایی‌های عالم هستی بنگرد و با تفکر در آن و دست یافتن به چشم دل، به خدا و عشق حقیقی، وجه مشترک هستی و وحدت وجود برسد. یکی از طرق بازگشت به اصول معماری ارزشمند و غنی ایرانی، نگرش در آثار ادبی است و حفظ این ارزش‌ها، در تجلی آن‌ها در آثار معماری بیشتر نمایان می‌شود. بی‌شک

در این راه، رسالت معماری و تأثیر آن بر فرهنگ نقش قابل توجهی را داراست. مسأله مورد نظر این است که در حال حاضر، توجه به مکاتب ارزشمند عرفان اسلامی بسیار کمرنگ شده و این اندیشه‌ها رو به فراموشی است و پرداختن به آن‌ها و حفظ اندیشه‌های مکاتب می‌تواند اهمیت داشته باشد. از آنجاکه معماری تاریخی و اسلامی ایران نیز آینه اندیشه گذشته است، می‌توان با پرداختن به معماری و ارائه نمادهای بصری مکتب‌های عرفانی، عقاید گذشته را به روز و حفظ کرد. لذا در این پژوهش این سؤال مطرح می‌گردد که با توجه به اینکه اندیشه‌های مکتب جمال در آثار، اشعار و عقاید مردم در گذشته وجود داشته است، تجلی این اعتقادات در بناهای تاریخی اسلامی چگونه بوده است؟

۲- روش تحقیق

در جهت رسیدن به پرسش پژوهش، از روش کیفی و رویکرد توصیفی تحلیلی استفاده شده است. پس از شناخت مکتب جمال، اعتقادات، مؤلفه‌ها و ویژگی‌های آن‌ها، دسته‌بندی شده است تا بتوان تجلی این اعتقادات را در معماری بررسی کرد. برای این منظور با استفاده از منابع کتابخانه‌ای به گردآوری اطلاعات و مرور اسناد و متون پرداخته شد و سپس مسجد شیخ لطف‌الله به عنوان نمونه موردی تصادفی از میان بناهای معماری اسلامی انتخاب و تحلیل مبانی نظری انجام گردید.

۳- مبانی نظری

۳-۱- مکتب جمال

۳-۱-۱- مفهوم جمال

هروی (۲۰۰۸، ص ۳۴)، در کتاب *بحرالجواهر* آورده است: جمال بر دو معنی اطلاق می‌شود؛ یکی، آن معنی است که عموم بدان آشنایند؛ همچون زیبایی‌های ظاهری، صفای رنگ بدن و صورت و نرمی پوست که خود بر دو نوع ذاتی و ممکن‌الاکتساب است.

معنای دیگر، جمال حقیقی است و آن عبارت از آن است که هر عضوی از اعضای آدمی، چنانچه باید آفریده شود، از ماهیت و ترکیب و مزاج آفریده شده باشد.

۳-۱-۲- مفهوم مکتب جمال

مکتب جمال، که زیبایی‌پرستی یا جمال‌پرستی نیز گفته می‌شود، ساخته و پرداخته عارفان ایرانی بر پایه زیبایی است و براساس آن، مکتبی پر قدرت، ارزشمند و همه جانبه طراحی کرده‌اند. در به وجود آمدن آن، از زیبایی‌شناسی و عرفان ایران باستان بهره گرفته و آن را با اصول و عقاید اسلامی هماهنگ کرده و در تأیید نظرات خود، از آیات و روایات دینی بهره برده‌اند. اشاراتی همچون خداوند زیباست و زیبایی را دوست دارد و هر زیبایی از زیبایی خداوند و او خداوند أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ است و غیر از زیبایی نیافریده است. چنین مقدماتی، مایه لازم را برای ایجاد یک فلسفه جدید فراهم می‌سازد که زیبایی اصالت یافته و مبنای هستی قرار می‌گیرد و ساختمانی استوار بنا می‌شود که همه پرسش‌ها و نیازهای امروز و آینده را پاسخگوست (افراسیاب‌پور، ۲۰۰۷، ص ۱۴). جمال‌پرستی، یعنی توجه به تمام زیبایی‌ها و عارف جمال‌پرست در هر صورت زیبایی، تنها جلوه حسن و زیبای خداوندی را نمایان می‌بیند.

ستاری (۲۰۱۸، ص ۱۸۶) و افراسیاب‌پور (۲۰۰۱، ص ۲۳) ابوحلمان دمشقی را اولین عارف مکتب جمال و از مردم فارس معرفی می‌کنند و از کسانی چون رابعه عدویه، ذوالنون مصری، فخرالدین عراقی، سعدی شیرازی و حافظ، به عنوان بزرگان آن یاد می‌کنند که مهم‌ترین گام‌ها را در مسیر تکامل اندیشه‌های مکتب جمال برداشته‌اند.

جمال پرستان بر این باورند که جمال و زیبایی، یکی از صفات خداوند است و می‌گویند: «عاشق، صفات خداوند را در جمال و معشوق و شاهد می‌بیند و روح خویش را به سوی آن شاهد معنوی، کمال می‌بخشد. بدین ترتیب عشق انسانی پدید می‌آید و این خود، نردبان عشق الهی است، یعنی سیر عاشق در سلوک عشق الهی با جذب زیبایی انسان آغاز و در عشق انسان آب دیده و چابک می‌شود» (باستانی پاریزی و ابومحبوب، ۲۰۰۱، ص ۷۶). اعتقاد دیگری در این باره نیز وجود دارد که پرستش زیبایی‌ها را مایه تلطیف روح و احساس و سرانجام، تهذیب اخلاق آدمی می‌شمرده‌اند و صورت‌های زیبا را محل

ظهور حق تعالی می‌دانسته‌اند. همانگونه که خواجه عبدالله انصاری در کتاب *منازل‌السائرین*، پیمودن منازل و مراحل را لازمه رسیدن به خالق و تفکر در هستی، تذکر به خویش و عشق به خدا را از منازل سلوک حق می‌داند (انصاری، ۲۰۲۱، ص ۲).

۲-۳- مبانی هستی‌شناختی مکتب جمال

هستی‌شناسی به عنوان شاخه‌ای از علم فلسفه، در نگاه کلی به بررسی وجود و هستی می‌پردازد و از مهم‌ترین مباحث آن مفهوم وجود و رابطه انسان با کل هستی می‌باشد. براین اساس از آنجاکه مکتب جمال بر اهمیت عقل و علم تأکید دارد، می‌توان گفت مبانی هستی‌شناختی آن نیز با مباحث اصلی هستی‌شناختی همسو است (فناپی اشکوری و صیقلانی، ۲۰۱۲، ص ۳). در تحلیل مکتب جمال در نگاه هستی‌شناختی، جایگاه و تجلی زیبایی و مباحث آن مانند موسیقی، طبیعت و عشق، جایگاه، نقش و ارتباطات انسان و وحدت وجود مورد نظر است. ابن عربی در کتاب *فصوص‌الحکم*، وحدت وجود را به تفصیل آورده و معتقد است هستی، واحد و تمام موجودات، مظاهر و تجلیات این حقیقت واحد هستند (ابن عربی، ۲۰۲۱، ص ۸۳-۵۲).

مکتب جمال، زیبایی را یکی از اصول اصلی و اساسی هستی می‌داند. در نگاه مکتب جمال، زیبایی در عوامل مادی و معنوی وجود دارد که سرچشمه آن به خالق می‌رسد و هستی نیز تجلی جلوه‌های جمال الهی است. تجلی مکتب جمال در نهایت، عشق است؛ به این معنا که هرکجا زیبایی نمایان می‌شود، فرزندى به نام عشق از آن زاده می‌شود. بنابراین رکن دیگر مکتب جمال که همان عشق و محبت است، از این‌جا نمایان و دیدگاهی جامع حاصل می‌شود که توانایی آن را دارد تا مشکلات فردی و اجتماعی انسان را حل کند. این اندیشه، به رابطه عاشقانه انسان و خالق، انسان با انسان و حتی انسان با موجودات دیگر هستی، حیوانات، گیاهان و در مجموع طبیعت، تأکید دارد. عارفان، معتقد به وحدت وجود هستند؛ به این معنا که خداوند موجودی حقیقی است و برای هرچه غیر از او، وجودی قائل نیستند و تنها خداوند است و اوست که زیباست (افراسیاب‌پور، ۲۰۰۱، ص ۱۰). بنابراین تمام عالم هستی و پدیده‌های موجود در آن را زیبا دانسته‌اند که همگی در زیبایی مطلق خالق، به وحدت می‌رسند و با خشنودی از

آفرینش، چنان با شادمانی و آرامش به زندگی می‌نگرند که موسیقی را از اصول مستحکم خود می‌دانند. به عقیده عرفای مکتب جمال، عشق دنیایی و زیبایی زاینده آن، نردبانی است که انسان را به عشق حقیقی می‌رساند (افراسیاب‌پور، ۲۰۰۷، ص ۳). پیروان این مکتب، خداوند را منشأ زیبایی می‌دانند، انسان‌ها را به زیبایی و زیبااندیشی فرا می‌خوانند، زیبا عمل می‌کنند و آن هنگام است که از خلقت عالم، راضی و خشنود خواهند بود (ایراندوست و آدینه‌فر، ۲۰۱۲، ص ۳). حق تعالی منشأ عشق است و انسان را به عشق ورزی فرا می‌خواند. زیرا همه تجلیات خداوند زیبا و شایسته عشق‌ورزی هستند (افراسیاب‌پور، ۲۰۰۱، ص ۱۲).

۳-۲-۱- موسیقی

عقیده عرفای جمال‌پرست بر این بود که موسیقی نیز دل را پاک و روشن و آماده برای قدم گذاشتن در مسیر کشف و شهود می‌کند. از موسیقی به منظور صفای دل و حضور قلب و توجه به خداوند بهره می‌بردند. موسیقی می‌تواند هیجانات عاطفی و خروش و غلیان درونی و شور باطنی عارفان را معرفت را زنده نگاه دارد (تفضلی، ۱۹۹۶، ص ۳۶). عرفای حقیقی، موسیقی را قاصد عالم غیب می‌دانند که نوایی را که پیش از ورود به این دنیا به آن خو گرفته بودند را همواره به یادشان می‌آورد (رجایی بخارایی، ۲۰۱۱، ص ۴۱). سعدی یکی از بهترین توصیف‌ها را برای موسیقی ارائه می‌کند و آن را لازمه حیاتی عاشقانه و سبب پدید آمدن عشق الهی می‌بیند. در بیان موسیقی در مبانی هستی‌شناختی مکتب جمال باید گفت که در دین اسلام، بر برخی از اصوات نظیر صدای اذان و صوت قرآن تأکید شده است و شنیدن آن از عوامل پرورش روح به حساب می‌آید. اما برای جمال‌پرستان، تمام نغمه‌های جهان هستی چون بانگ اذان است و کائنات را آن‌گونه می‌بینند که در لحظه لحظه خود، بانگ خوش اذان و تسبیح خالق را می‌گویند. مکتب جمال نه تنها موسیقی را به‌عنوان هنری ناب قبول می‌کند و بخشی از اندیشه خود قرار می‌دهد، بلکه سایر هنرها را نیز بهترین نمونه عشق‌ورزی به جمال الهی در همه نمودهای آن می‌داند. در مکتب جمال از موسیقی، چون بال‌هایی مقدس یاد می‌شود که در پرواز به سوی معراج به انسان کمک می‌کنند و

عضوی جدا نشدنی است (افراسیاب پور، ۲۰۰۱، ص ۲۰). غنی (۲۰۱۰، ص ۵۸)، از ویژگی‌های برجسته‌ای که در موسیقی پدیدار می‌شود، صفا و جلای روح سالک بیان می‌کند که تا آنجا ادامه می‌یابد که عارف، تمام اصوات در جهان را که بانگ نغمه‌ی مجد الهی و سرود عظمت حق تعالی را سر می‌دهند، می‌شنود. سالک، در هر نغمه و صوتی چون بانگ مودن، فریاد رهگذر، ترتیل قرآن، نغمه‌ی چنگ و یا حتی وزش باد و ریزش آب، صدای خداوند را می‌شنود. نصر (۲۰۱۵، ص ۸۲) اندیشه‌های تصوف را بدین شرح می‌نویسد: «گروهی معدود قادرند بدون حمایت مادی و صوری به مرحله انقطاع کامل از عالم ماده دست یابند. اما اکثر کسانی که دارای شرایط لازم برای حیات روحانی هستند، فقط از طریق صورت است که می‌توانند به عالم معنا دست پیدا کنند. صورتی که توسط هنر سنتی و دینی آن چنان صیقل یافته و لطیف شده است که کدورت کثرت از آن زدوده شده و مانند آینه‌ای، زیبایی عالم معنا را منعکس می‌سازد. این صورت می‌تواند شکلی هندسی در معماری، طرحی در نقاشی و خطاطی و یا آهنگی در موسیقی باشد.

۳-۲-۲- زیبایی

دیدگاه افلاطون در مورد زیبایی، نزدیک‌ترین اندیشه به مکتب جمال است: «افلاطون می‌گوید که روح آدمی در عالم مجردات و قبل از آنکه به جهان خاکی هبوط کند، حسن مطلق و حقیقت زیبایی را بی‌پرده دیده است و چون در این عالم به زیبایی صوری باز می‌خورد، زیبایی مطلق را به یاد می‌آورد، فریفته‌ی جمال می‌شود و چون مرغ در دام افتاده، می‌خواهد آزاد شود و به سوی معشوق پرواز کند. این عشق همان شوق دیدار حق است. اما عشق مجازی چون زیبایی جسمانی ناپایدار است و تنها موجب بقای نوع است و حال آنکه عشق حقیقی مایه‌ی ادراک اشراقی و دریافتن زندگی جاوید است و چون انسان به حق واصل شود و به مشاهده‌ی جمال نایل آید و اتحاد عاقل و معقول برایش حاصل شود به کمال دانش می‌رسد. چنین عشقی، سودایی است که بر حکیمان عارض می‌شود» (افراسیاب پور، ۲۰۰۱، ص ۶۴). زیبایی در مبانی هستی‌شناختی مکتب جمال، عامل تعالی و رشد انسان و یکی از راه‌های بنیادین شناخت هستی و خالق است که انسان با مشاهده و درک زیبایی‌های عالم، به شناخت عمیق هستی می‌رسد. زیبایی

هستی می‌تواند انسان را از خودپرستی دور و بسوی عشق هدایت کند. به بیان دیگر زیبایی می‌تواند هستی انسان را متحول و او را به موجودی متعالی تبدیل کند. در مباحث دینی، زیبایی به سه دسته کلی محسوس، معقول و فوق معقول تقسیم می‌شود. زیبایی محسوس در یک دسته به علت فریبندگی، بطورکلی سرزنش شده و در دسته دیگر به علت ناپایداری و بینش مادی، محکوم به فنا است. اما زیبایی‌های عالم طبیعت و نظم و توازن اشیا و پدیده‌ها، تنها قطره‌ای از جلوه جمال خالق به حساب می‌آید و گویا و خموش، لب به ستایش او دارند. بنابراین نمایان‌ترین جلوه زیبایی‌های محسوس، طبیعت است. زیبایی معقول، پایدار یا فناپذیر و تجلی دنیای جاودان و معنویت است. زیبایی فوق معقول تنها به خالق و سرچشمه همه زیبایی‌ها اشاره دارد (عمرانی، ۲۰۱۱، ص ۲۶). زیبایی ویژگی‌های متعددی دارد. پاکی، عظمت و نظم از ویژگی‌های اصلی زیبایی هستند که در این مکتب به آن‌ها توجه شده است.

۳-۲-۳- عشق

درون‌مایه اصلی عرفان و عامل سلوک عرفا، عشق است که لطیفه‌ای ربانی، ودیعه‌ای الهی و آتشی است که هستی ظاهری و صفات بشری سالک گام زننده در راه حق را می‌سوزاند و چشم دل او را به عالم ملکوت بینا می‌کند (محمدیان، ۲۰۰۲، ص ۱۸). عشق عارفان به حق، زاییده تجلی زیبایی و جمال الهی در آینه عالم هستی و در نهایت، رسیدن به جمال معبود است که عشق را می‌آفریند. عارفان مسلمان ایران، عشق و مراتب عشق را سه قسم می‌دانند:

- اول عشق اکبر که اشتیاق به لقای الهی و میل به شناخت ذات و صفات اوست،
- دوم عشق اوسط یعنی عشق و محبت به همه اجزای عالم از این جهت که مظهر صفات الهی است،
- و سوم عشق اصغر که همان عشق ورزیدن به شخص انسان از آن جهت که مجموعه‌ای از لطایف عالم و آینه‌ای از صفات حق و راهنمایی است برای قلوب که به معرفت باری تعالی برسند (دامادی، ۲۰۰۰، ص ۴۴).

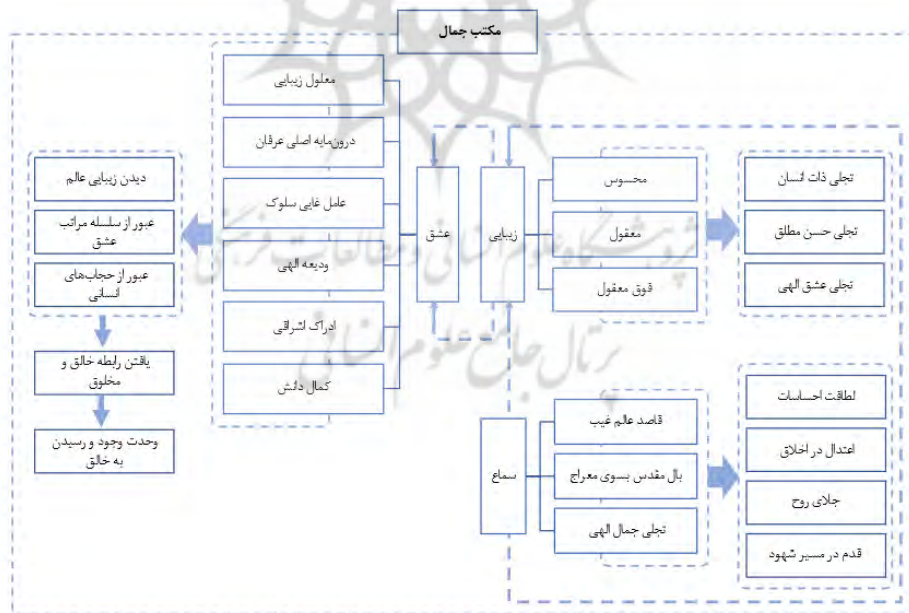
در جهان بزرگی که همه ذراتش در عبادت است، آدمی نیز از آنجا که بخشی از عالم هستی است، مکلف است به پرستش زیبایی‌ها و چون انسان اشرف مخلوقات است و ادراکش لطیف‌تر و وسیع‌تر، عشق او نیز باید گسترده‌تر باشد؛ بدین معنا که نه تنها باید درختان خرم، کوهسار اعظم، دریای ذخار و تابش ماه را گرمی بدارد و خدا را در نظر آورد، بلکه در وجود انسان نیز زیبایی‌ها را بجوید و دوست بدارد (رشید یاسمی و همکاران، ۲۰۲۰، ص ۲۳۱). از دیدگاه هستی‌شناختی مکتب جمال، هستی زیباست و خالق و پدیدآورنده این هستی نیز مطلق زیبایی و زیبایی مطلق است. و بر این عقیده است که هر انسانی بر مبنای فطرتش، باید به تمام زیبایی‌های هستی عشق بورزد و این زیبایی‌ها محدود به یک اعتقاد و دین خاص نمی‌شود و براین اساس، عشق به زیبایی نباید در یک محدوده معین حبس بماند. جمال پرستان معتقدند که با حاکمیت عشق، می‌توان به مشکلات موجود در زندگی بشری غلبه کرد و به وسیله عشق، می‌توان جهانی به دور از پلیدی‌ها و زشتی‌ها ساخت. آن‌ها عشق را بر تمام هستی حاکم می‌دانند و بی‌توجهی و غفلت نسبت به عشق را دلیل تمام مشکلات بشر می‌پندارند (افراسیاب پور، ۲۰۰۷، ص ۴).

با توجه به مفهوم عرفان و مکتب جمال و مبانی هستی‌شناختی آن، می‌توان مبانی این مکتب را در تصویر ۱ ارائه کرد و در تصویر ۲، ارتباط میان آن‌ها نشان داده شده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تصویر ۱. مبانی مکتب جمال

تصویر ۲. روابط مبانی مکتب جمال با یکدیگر

۴- مکتب جمال در معماری

اندیشه و عرفان اسلامی با تجلی در هنر اسلامی، معنویات را جلوه‌گر بوده است. معمار در تلاش برای تجلی صفات الهی، اثر خود را با نگرشی تشبیهی از مظهر خالق بنا می‌کند. انسان به ارتباط داشتن با محیط طبیعی و مردم اجتماع نیاز اساسی دارد. فلامکی (۲۰۱۳، ص ۷۲)، فضا را حدفاصل و وجه اشتراک سازنده و مخاطب و برخاسته از فرهنگ می‌داند که بدلیل تغییرات بسیار فرهنگ در گذر زمان، معماری نیز به همان نسبت تغییر و ظاهر و مفهوم متفاوتی دریافت کرده است. از سویی دیگر، معمار به مخاطبان بنا توجه می‌کند و فرهنگ آنان نیز بر درک وی از فضا تأثیر می‌گذارد و این مخاطب است که با اندیشه فرهنگی خود، فضا را خوشایند یا ناخوشایند می‌بیند. بنابراین درک یک فضای معماری، نیازمند توجه به هدف ایجاد بنا، فرهنگ معمار و مخاطب است. معماری در یک نگاه، آیینه‌ای از اندیشه‌ها، دیدگاه‌ها و هویت اجتماعی و فرهنگی آن است که پیامی را به مخاطب منتقل می‌کند (فلامکی، ۲۰۱۳، ص ۳۵). این نگاه از معماری در طراحی یک بنای عمومی زمانی اهمیت بیشتری پیدا می‌کند. زیرا نمی‌توان نظرات تمام مخاطبان آینده را در نظر گرفت؛ بنابراین لازم است به فرهنگ و اندیشه اجتماعی حاضر و گذشته را رجوع کرد. یکی از نمودهای فرهنگ جامعه، ادبیات و آثار ادبی دوره‌های گوناگون است که مستقیماً از میان مردم و از فرهنگ و اندیشه آن آمده است.

۵- اشتراک معماری و ادبیات

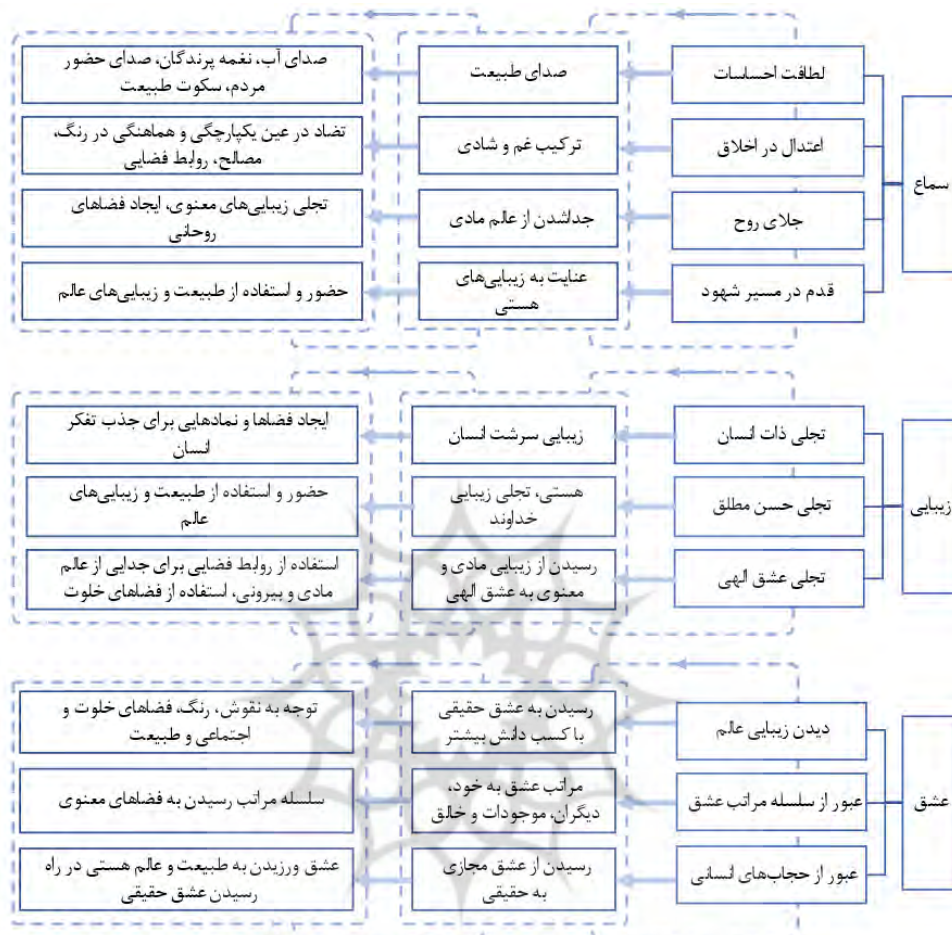
معماری و ادبیات وجوه مشترک بسیاری دارند. معماری و ادبیات از جنبه‌های علمی و هنری برخوردارند ترکیبی از اجزا و عناصری هستند که دارای روابط دقیق علمی با یکدیگرند و در جهت بیان مفاهیم و انتقال احساسات خود، از جلوه‌های هنری و نشانه‌ها بهره می‌برند (مایس، ۲۰۱۴، ص ۵). همانگونه که در ادبیات، صورت و محتوا مکمل یکدیگرند، در معماری نیز صورت و کارکرد باید مکمل هم و با یکدیگر هم‌خوانی داشته باشند. به عنوان مثال، معماران می‌توانند ایده‌ای چون شکوه و عظمت را در صورت یک بنا نشان دهند که در کارکرد آن نیز نقش داشته باشد و همین کار را یک شاعر با خلق

یک شعر انجام دهد (گراهام، ۲۰۰۴، ص ۱۰). در ادبیات، خلق قدرت تصور در افراد و تعالی اثر ادبی با بهره بردن از صنایعی چون تشبیه، استعاره، تضاد و وزن انجام می‌گیرد و این صنایع همان است که در معماری نیز برای ایجاد تصاویر و افزایش هیجان و انتقال مفاهیم بهتر و متعالی‌تر بهره می‌برند. در بررسی وجوه اشتراک معماری و ادبیات در صنایع ادبی، استعاره، ایهام و پارادوکس بیشترین وجه اشتراک را در میان صنایع ادبی دارند. استعاره بیشترین و زیباترین تأثیرپذیری را دارد. به‌عنوان مثال می‌توان از گنبد نام برد که استعاره آن در مساجد اسلامی، به روح برمی‌گردد و در برخی گنبدها، هشت ضلعی ساقه گنبد استعاره از نظم آسمانی دارد. چهارضلعی در زیر هشت ضلعی نیز استعاره از نظم زمین می‌باشد که با تبدیل موضوعات عینی به ذهنی و یا بالعکس، زیباترین نوع برداشت آثار معماری از صنایع ادبی را شکل می‌دهد (آنتونیادس، ۲۰۱۴، ص ۱۲).

بنابراین با توجه به مطالب فوق و همانگونه که شاعران ایرانی و پیرو مکتب جمال، در اشعار و ادبیات خود استعاراتی از معماری را بکار برده‌اند، می‌توان براساس تصویر ۳، از اندیشه‌های هستی‌شناختی مکتب جمال به مؤلفه‌های معماری دست یافت.

۶- مسجد شیخ لطف‌الله

در ارتباط با مسجد شیخ لطف‌الله (تصویر ۴)، پوپ (۲۰۰۸، ص ۲۹)، آن را فراتر از یک محصول بشری و فاقد هرگونه نقطه ضعف و دارای آرامش و سکوت و در نهایت تجلی کاملی از زیبایی می‌داند. حضور در این مسجد، به‌صورت ناخودآگاه هوشیاری را از بین می‌برد و احساس رسیدن به عشق الهی به انسان می‌دهد (بلخاری قهی، ۲۰۰۹، ص ۶۱). این مسجد از منظر عناصر و زیبایی‌های کالبدی، ادراک محیطی و زیبایی‌های بصری، فضایی معنوی را به‌وجود آورده است. برغم آنکه این مسجد در پژوهش‌های بسیاری از مناظر مختلف مانند زیبایی‌شناسی و تاریخی بررسی گردیده (البرزی و همکاران، ۲۰۲۱، ص ۴؛ محسنی ناغانی، ۲۰۲۳، ص ۶)، اما کمتر پژوهشی به‌طور خاص در ارتباط با مباحث و مبانی عرفانی به آن پرداخته است.

تصویر ۳. مؤلفه‌های معماری از میان اندیشه‌های هستی‌شناختی مکتب جمال

تصویر ۴. نمایی از مسجد شیخ لطف‌الله

۷- تجلی مبانی مکتب جمال در معماری مسجد شیخ لطف‌الله

مطابق مبانی نظری، توجه به زیبایی‌های هستی به عشق مجازی و به واسطه اندیشیدن در آن زیبایی‌ها، به عشق حقیقی و الهی می‌رسد. در این میان، موسیقی طبیعت نیز به اندیشیدن در زیبایی‌ها و رسیدن به عشق کمک می‌کند. براساس مؤلفه‌های معماری بدست آمده در تصویر ۳، می‌توان مؤلفه‌هایی از معماری مسجد شیخ لطف‌الله که به مؤلفه‌های مرتبط با موسیقی نزدیک هستند را در جدول ۱ ارائه کرد.

جدول ۱. تحلیل مسجد معماری مسجد شیخ لطف‌الله براساس مؤلفه‌های مرتبط با موسیقی در

مکتب جمال

تصویر	مصادق مؤلفه در مسجد	مؤلفه‌های مرتبط با مبانی	مبانی مکتب جمال
	نغمه پندگان در شبستان اصلی (از طریق مشبک‌های ساقه گنبد)	صدای طبیعت	موسیقی
	صدای آب (حوض آب در بازسازی‌ها حذف شده است)		
	صدای حضور انسان‌ها (از طریق مشبک غربی)		
	سکوت و خلوت (در چله‌نشین و گوشه‌های شبستان اصلی)		

	<p>تضاد در عین هماهنگی در رنگ‌های بکاررفته (رنگ آجری، صورتی، آبی ایرانی، فیروزه‌ای، زرد و سفید)</p>	<p>ترکیب غم و شادی</p>	
	<p>تضاد در عین هماهنگی در مصالح (سنگ، کاشی و آجر)</p>		
	<p>تضاد در عین هماهنگی در روابط فضایی (ارتباط شبستان، میدان و بازار)</p>		
	<p>استفاده از راهرو برای جدایی بیرون از معنویت درون</p>	<p>جدا شدن از عالم مادی</p>	
	<p>استفاده از مشبک و عبور نور به انتهای راهرو</p>		
	<p>ایجاد فضای معنوی در شبستان با هاله نور در زیر گنبد</p>		
	<p>حضور نور به صورت غیرمستقیم در فضای داخلی</p>	<p>عنايت به زیبایی‌های هستی</p>	

	<p>استفاده از نظم و قرینه به عنوان نشانه‌های جهان هستی</p>		
---	--	--	--

از آنجاکه موسیقی طبیعت می‌تواند با گذشت زمان بر جان انسان بنشیند و انسان را فراتر از عالم مادی قرار دهد، مؤلفه‌هایی چون غم و شادی و ترکیب آن که بخشی از احساسات حاصل از موسیقی است و زیبایی‌های هستی که می‌تواند در ارتباط با طبیعت دیده شود، در زیرمجموعه موسیقی قرار گرفته است. بنابراین از جدول ۱ برمی‌آید که همه مؤلفه‌هایی که می‌توان از موسیقی در معماری جستجو کرد، در این مسجد وجود دارد. به عبارت دیگر مسجد شیخ لطف‌الله را می‌توان براساس موسیقی، از اندیشه‌های برآمده از مکتب جمال دانست. در جدول ۲، عامل زیبایی مکتب جمال در مسجد بررسی شده است.

جدول ۲. تحلیل مسجد معماری مسجد شیخ لطف‌الله براساس مؤلفه‌های زیبایی در مکتب جمال

	<p>استفاده از آیات قرآن و احادیث در کتیبه‌ها</p>		
	<p>ایجاد فضاهای خلوت برای تفکر انسان (در چله‌نشین و شبستان)</p>	<p>زیبایی سرشت انسان</p>	<p>زیبایی</p>

	<p>عظمت در شبستان برای رسیدن انسان به ماهیت وجودی خود</p>		
	<p>نظم در سازه اصلی</p>		
	<p>نظم در ورود به شبستان</p>	<p>هستی، تجلی زیبایی خداوند</p>	
	<p>نظم در تزئینات عظمت بخش اصلی و معنوی به عنوان عظمت هستی</p>		
	<p>استفاده از تزئینات به عنوان نماد زیبایی مادی</p>		
	<p>ایجاد روابط فضایی برای جدایی از عالم مادی</p>	<p>رسیدن از زیبایی مادی و معنوی به عشق الهی</p>	
	<p>زیبایی شبستان و رسیدن به معنویت و عشق الهی</p>		

در ارتباط با زیبایی و مبانی هستی شناختی آن به تفصیل سخن آمده است. هر آن چه که بتواند بصورت بصری و شنیداری، زیبایی را به انسان منتقل کند و انسان را به تفکر در جهان هستی وا دارد، به عنوان رویکردهای مبانی هستی شناختی زیبایی مورد استفاده قرار می‌گیرد. از جدول ۲ نیز برمی‌آید که مؤلفه‌های عامل زیبایی نیز بطور کامل در مسجد شیخ لطف‌الله وجود دارد. در جدول ۳، عامل عشق بررسی شده است.

جدول ۳. تحلیل مسجد معماری مسجد شیخ لطف‌الله براساس مؤلفه‌های عشق در مکتب جمال

	توجه به نقوش و کتیبه‌ها		
	توجه به رنگ‌ها و تزئینات	رسیدن به عشق حقیقی با کسب دانش بیشتر	
	توجه به طبیعت (از طریق نور و کاشی‌کاری)		عشق
	سلسله مراتب رسیدن به فضای اصلی استفاده از راهرو و عدم ورود مستقیم به شبستان	مراتب عشق	
	حرکت بسوی نور وارد شده از مشبک راهرو	عبور از عشق مجازی به حقیقی	

از جدول ۳ مشخص است که عامل عشق که از اندیشه‌های مکتب جمال است، در این مسجد وجود دارد. به خصوص آنکه جلوه‌های بی بدیل از حضور نور در فضا، نمادی از نور مطلق و ذات الهی و از نکات مهم در مبانی هستی‌شناختی محسوب می‌شود. نکته قابل ذکر این است که براساس جدول، بسیاری از مؤلفه‌ها و مصادیق مطرح شده، در معماری مسجد مشترک هستند. به عنوان مثال، مؤلفه‌های نظم، عظمت، رنگ و تزئینات در همه بخش‌های مسجد وجود دارد و نمی‌توان بخش مشخصی را از معماری مسجد جدا کرد. این مسجد علاوه بر آنکه جلوه‌هایی از حقیقت الهی را نمایش داده، جنبه‌های پنهان و فراتر از درک ظاهری انسان را هدف توجه گرفته است تا انسان بتواند با تفکر در آن به عشق الهی برسد.

در عرفان و عرفان اسلامی، سرچشمه هستی، به خالق آن باز می‌گردد؛ در اندیشه‌های مکتب جمال نیز از زیبایی به عشق الهی و به خالق می‌رسیم. بنابراین در نهایت وجه مشترکی که می‌تواند میان اندیشه‌های مطرح شده وجود داشته باشد، خالق هستی و نشانه وحدت عالم است. از این تفاسیر می‌توان چنین استنباط کرد که وحدت و وحدت وجود نیز از مصادیق اندیشه‌های مکتب جمال است. موسیقی از اندیشه‌های عرفان اسلامی و بزرگان مکتب جمال است که در آثار آنان نیز از گل و گیاه و موسیقی آب، صدای پرندگان و باد یاد شده است.

در اندیشه‌های عرفانی، رابطه میان انسان با انسان و انسان با طبیعت اهمیت دارد. انسان به عنوان مظهر تجلی و آینه جمال است. اندیشه مکتب جمال، تجلی جمال الهی در انسان و عشق مجازی به سمت عشق حقیقی است و این تجلی باید از حجاب‌های عقل، دل و طبیعت جسمانی در انسان بگذرد تا در آستانه رسیدن به عشق خدا باشد. عشق که زاده زیبایی است، از دو نردبان معرفت و محبت تشکیل شده است و عالم عشق، منتهای عالم معرفت و محبت است. از زیبایی می‌توانیم به عشق برسیم. عشق در نگاه عارفان، به ۳ دسته عشق اصغر (که عشق ورزیدن به انسان است. زیرا آینه‌ای از صاف جمال حق است)، عشق اوسط (که عشق به همه موجودات عالم است) و عشق اکبر (که عشق به لقای الهی و ذات حق تعالی است) تقسیم می‌شود.

۸- نتیجه

عارفان بر اساس فطرت و ذات انسانی، خارج از دنیای مادی و ملموس خود به دنبال حقیقت وجودی آفرینش و خالق خود می‌گردند. در این راه، عالم مادی را ناچیز می‌بینند و به خالق می‌رسند و تمام زیبایی وجودی دنیا را در مقصود و معبود خود می‌نگرد و بدان عشق می‌ورزد. هر چیزی را که می‌بیند، آینه تمام نمای جلوه حق می‌انگارد و می‌یابد که زیبایی هستی، از زیبایی خالق آمده و زاینده عشق است.

مکتب جمال با تأکید بر زیبایی به‌عنوان یکی از ارکان اساسی هستی، دیدگاهی منحصر بفرد و الهام بخش همراه با عشق و وحدت وجود را در مورد هستی‌شناختی ارائه می‌دهد. این دیدگاه همراه انسان است تا زیبایی را نه فقط امری ظاهری، بلکه حقیقتی عمیق و مرتبط با تمام ابعاد جهان خلقت بداند و او را در شناخت هستی، جایگاه خود و نوع ارتباط با دیگر موجودات در آن و رسیدن به کمال و سعادت یاری کند. هستی و مجموعه خلقت، تجلی و ظهور جمال الهی و محل تجلی عشق الهی و وحدت وجود است. هر ذره‌ای از آن، نشانه‌ای از زیبایی، عظمت و حقیقت واحد خالق و آینه‌ای است که تمام کمالات خالق را منعکس می‌کند.

عارف همواره به دنبال نگاهی زیبا و روشی زیباشناسانه در زندگی بوده و این زیبایی را در شعر و نثر بجا مانده از خود نیز متبلور می‌ساخت. بنابراین، شعر و ادبیات عرفانی، خود به‌عنوان منبعی غنی برای یافتن نمادها و استعاره‌های زیبایی‌شناختی و تجلی آن در معماری است. مکتب جمال، از زیبایی سخن می‌گوید و خدا را زیبا می‌بیند و تمامی مخلوقات خدا را نیز زیبا می‌پندارد و از زیبایی مخلوقات به زیبایی خدا و عشق حقیقی می‌رسد. خداوند خود زیباست و زیبایی را در وجود و ذات مخلوقات قرار داده است تا مخلوقات با فطرت خداجوی خود، در زیبایی عالم هستی بنگرد و از آن به خدا برسد.

هنرمندان مسلمان، با الهام از مبانی هستی‌شناختی مکتب جمال، تأثیر عمیق آن بر هنر اسلامی را ابراز و آثاری خلق کرده‌اند که علاوه بر زیبایی، نمادی از حقیقت مطلق و جمال الهی نیز هستند. همچون مساجد و بناهای تاریخی که با بهره‌گیری از عناصر بصری و فضایی، حس زیبایی و معنویت را منتقل می‌کنند که همگی نمادی از جمال و وحدت وجود هستند. مسجد شیخ لطف‌الله با تلفیق هنر، معماری، نقاشی، کاشی کاری و

نور، تجلی‌گاه زیبایی و جمال مطلق است. در ارتباط با موسیقی، از صدای طبیعت و حضور پرندگان از طریق بازشوهای زیرگنبد و صدای حضور مردم در بازار و میدان نقش جهان استفاده شده است. در عین حال، با ایجاد چرخش‌ها، به یک سکوت و معنویتی عمیق دست پیدا کرده است که احساس انسان را لطیف می‌کند و با ایجاد فضاهای روحانی و سلسله مراتب دستیابی به فضای گنبدخانه از طریق بازی با نور، روح انسان را جلا می‌دهد. ابتدا با تغییر مسیر و تعبیه نور در انتهای راهرو، اشتیاقی به حرکت به سمت معنویت ایجاد می‌کند و سپس با تغییر مسیر مجدد، این تفکر را در ذهن می‌پروراند که رسیدن به معبود، مسیری پر پیچ و خم و سخت دارد و نمی‌توان با اولین کورسوی امید به آن نائل آمد و عبور از تاریکی‌ها را می‌طلبد که در انتهای این مسیر، فضای معنوی و پر از نور و رنگ گنبدخانه با نمادهای خاص خود قرار گرفته است. این تفکر در معماری این مسجد، به اعتقادات مکتب جمال بسیار نزدیک است. در معماری مسجد، به ویژگی‌های انسانی و ویژگی‌های طبیعت بطور کامل توجه شده است. ایجاد فضاهای خلوت برای تفکر انسان، استفاده از زیبایی‌های مادی در جهت رسیدن به زیبایی‌های معنوی مانند نقوش، رنگ و هندسه و نمادهایی که انسان را به تفکر در عالم خلقت وا می‌دارد. بنابراین با بررسی معماری مسجد شیخ لطف‌الله به عنوان نمونه موردی این پژوهش براساس اندیشه‌های مکتب جمال، این نتیجه برمی‌آید که این مسجد کاملاً با مؤلفه‌های برآمده از مکتب جمال مطابقت دارد و می‌توان مسجد را از نمادهای مکتب جمال دانست که می‌تواند پس از ورود انسان، او را به عشق الهی برساند. این مسجد گواه آن است که هنر اسلامی می‌تواند برگرفته از مبانی عرفانی گذشته، روح انسان را به سوی کمال و تعالی هدایت کند.

مشارکت نویسندگان

میزان مشارکت نویسندگان در نگارش مقاله به یک میزان بوده است.

تشکر و قدردانی

مطلبی توسط نویسندگان ذکر نشده است.

تعارض منافع

هیچ گونه تعارض منافع توسط نویسندگان ذکر نشده است.

منابع و مأخذ

- Afrasyabpour A. [Mowlavi and elegance]. Scientific quarterly Journal of Islamic Mysticism. 2007; 4(11). Persian.
- Afrasyabpour A. *Aestheticism in Islamic Mysticism*, first edition. Tehran; Tahouri Publications; 2001. Persian.
- Afrasyabpour A. *Erfan-e-Jamali*, first edition. Tehran; Tarfand Publications; 2007. Persian.
- Alborzi F. Jahdi N. Fathi M. Yousefi A H. [Analysis of Semantic Light Effects in the Architecture of Isfahan during Safavid Period; Case Study: Sheikh Lotfollah Mosque in Isfahan]. JRIA, 2021;8 (4);112-144. Persian.
- Ansari, Kh A. *Manazel al-Saerin*, translated by Parviz Abbasi Daakaani, Second Edition, Elm Publications;2021. Persian.
- Antoniades A. *Poetics of architecture: Theory of design*, Translated by Ahmad Reza Ay, ۷th Edition. Tehran, Soroush Publishing House;2014. Persian.
- Baastaani Parizi M. Abu Mahboob A. *Divan Robaiyat Ohaddin Kermani*, Second Edition. Tehran; Soroush Publications;2001. Persian.
- Balkhari Qahi H. *History of Art in Islamic Civilization*. Tehran; Sureh Mehr Publications; 2009. Persian.
- Damadi S M. *It was (alone) that uttered the explanation of love and loverhood*, First Edition. Tehran; Dana Publications; 2000. Persian.
- Falamaki, M M. *Principles and reading of Iranian Architecture*, First Edition. Tehran; Fazaa Publications; 2013. Persian.
- Fanaei Eshkevari M. Karimian Seighlani A. [A Reflection on the Ontological Foundations of Aesthetics in the Mystical School of Ibn Arabi]. *Wisdom And Philosophy*. 2012;8(31);29-40. doi: 10.22054/wph.2012.5850. Persian.
- Falamaki M M. *The Formation of Architecture in the Experiences of Iran and the West*, ۳rd Edition. Tehran; Fazaa Publications; 2013. Persian.
- Ghani Qh. *Discussing Hafez's Works, Thoughts and Conditions*, First Edition, Zovar Publishing House; 2010. Persian.
- Graham G. *Philosophy of the Arts: An Introduction to Aesthetics*, Translated by Masoud Olya. Tehran; Ghognoos Publications; 2004. Persian.

- Heravi M, *Bahr al-Jawahar*. Qom; Jalaluddin Publishing House; 2008. Persian.
- Irandoost M H. Adine Far M. [Pioneers of the Maktab-e-Jamal in Islamic mysticism and philosophy], *Journal of Jurisprudential and Philosophical Studies*, 2012; ۳(۱۱); 57-95. Persian.
- Meiss P. *Elements of Architecture: from form to place*, Translated by Simon Ayyazian, 6th edition. Tehran; University of Tehran Printing and Publishing Institute; 2014. Persian.
- Mohammadian A. *Hakeem Asheg (a journey through the religious and mystical thoughts of Hakeem Sabzevari)*, First Edition. Sabzevar; Sabzevar Teacher Training University; 2002. Persian.
- Mohseni Naghani S. [The Wisdom of Islamic Mosques Based on Sheikh Fazlullah Mosque], *Journal of Humanities and Islamic Sciences in the Third Millennium*, 2023; 7(3); 409-426. Persian.
- Nasr S H. *Islamic Art and Spirituality*, Translated by Rahim Ghasemian, Third Edition. Tehran; Hekmat Publications; 2015. Persian.
- Omrani A. *Islam and fine arts*. Qom; Published by Bostan Ketab Institute (Islamic Publications Center of Qom Seminary); 2011. Persian.
- Pope A U. Ackerman Ph. Schroeder E. *Masterpieces of Iranian Art*, Translated by Parviz Khanlari. Tehran; Scientific and Cultural Publications; 2008. Persian.
- Rajaei Bokharaei A. *Hafez's Poems Culture*, 9th edition. Tehran; Scientific Publications; 2011. Persian.
- Salimi M. Sharifzadeh M R. Baniardalan E. [Phenomenology of Sacred Places Based On Iranian-Islamic Architecture: Case study of Historical Mosque of Sheikh Lotfollah in Isfahan]. *Scientific quarterly Journal of Islamic Mysticism*, 2020; 17(63); 251-266. Persian.
- Sattari J. *Soft love*. Tehran; publishing center; 2018. Persian.
- Tafazzoli A. *Sama Darvishan dar torbat -E-Mowlana*, ۲nd edition. Tehran; Fakhte Publications; 1996. Persian.

معرفی نویسندگان

میلاذ امیددی دانشجوی دکتری تخصصی معماری دانشگاه تربیت دبیر شهید رجائی تهران است. ایشان در حال حاضر تحت راهنمایی اساتید دکتر مرضیه آزادارمکی و امید رهایی به پژوهش در حوزه معماری می‌پردازد. همچنین مسئول برگزاری دو دوره همایش

معماری و شهرپایدار و داور همایش‌ها و نشریات است. ایشان به عنوان هنرآموز معماری در آموزش و پرورش خدمت می‌کند.

Omidi, M. PhD Student, Architecture, Shahid Rajaei Teacher Training University, Tehran, Iran.

m.omidi@sru.ac.ir

امید رهایی استادیار گروه معماری دانشگاه تربیت دبیر شهید رجائی تهران است. حوزه تخصصی ایشان، معماری و انرژی در معماری است و داوری تخصصی نشریات معماری و انرژی را برعهده دارند. همچنین دبیر اجرایی همایش معماری و شهر پایدار است. ایشان بیش از ۵۰ مقاله و کتاب در نشریات و کنفرانس‌های داخلی و خارجی و انتشارات ارائه کرده‌اند.

Rahaie, O. Assistant Professor, Architecture, Shahid Rajaei Teacher Training University, Tehran, Iran.

o.rahaei@sru.ac.ir

مرضیه آزادارمکی دانشیار گروه مرمت معماری دانشگاه تربیت دبیر شهید رجائی تهران است. ایشان بیش از ۵۰ مقاله و کتاب در نشریات و کنفرانس‌های داخلی و خارجی و انتشارات ارائه کرده‌اند و داوری نشریات تخصصی بسیاری در حوزه معماری، معماری تاریخی و مرمت معماری را برعهده دارند. همچنین دبیر اجرایی همایش معماری و شهر پایدار را در چند دوره برعهده داشته‌اند.

Associate Professor, Architecture, Shahid Rajaei Teacher Training University, Tehran, Iran.

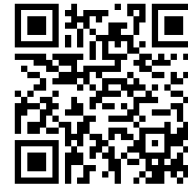
azadarmaki@sru.ac.ir

How to cite this paper:

Marzieh Azad Armaki, Omid Rahaei and Milad Omid
(2025). Manifestation of the Ontological Foundations of
the Jamāl School in Sacred Spaces. *Journal of
Ontological Researches*, 14 (27), 133-162. Persian.

DOI: 10.22061/orj.2025.2375

URI: https://orj.sru.ac.ir/article_2375.html

Copyrights for this article are retained by the author(s) with publishing rights granted to SRU Press. The content of this article is subject to the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY-NC 4.0) License. For more information, please visit <https://www.creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode>.

